

A „KÖZÖS ISKOLÁK” II. JÓZSEF KORÁBAN

„Háladatlanok volnánk, ha azokról a szükséges javításokról, és hasznos változásokról meg nem emlékeznénk, melyeket... II-dik József Császár a szomszéd Nemzetek példáját követvén, a közönséges nevelés javára, nálunk is tétetni kegyelmesen parantsolt... (Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Pest, 1817. 9. o.)

A felvilágosodott abszolutizmus – az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationisra alapozva – különleges gondot fordított az állampolgárok nevelésére. Alapelve: fel kell világosítani, közműveltségben részesíteni a nép minél nagyobb tömegeit. Mária Terézia 1769. november 9-én ezt írja Esterházy kancellárhoz: „Minthogy az ifjúság jó nevelésétől és oktatásától függ minden és minthogy ezt az államra, vallásra és lelki üdvösségre oly fontos tárgyat mindeddig magyar királyságomban oly nagyon elhanyagolták, a kancellária feladata lesz azokról az eszközökről gondoskodni, melyeknek segítségével ezt a bajt fokozatosan megszüntetni és a gyermeknevelést jobb karba lehessen hozni”.¹ Úrményi II. József trónra lépése után azonnal részletes előterjesztést tett a magyar közoktatási szervezetnek, a Ratio Educationis megerősítésére. József 1781. április 27-én kelt rendeletével e tanulmányi rendszert jóváhagyta, így a Ratiótól megszabott tanulmányi rendszer – némi módosítással – továbbra is érvényben maradt.²

A felvilágosult abszolutizmus célja: elsősorban hasznos és hű alattvalók nevelése.³ Ennélfogva a köznevelés gondolata mellett tör lándzsát. E törekvés jegyében az egész nevelésügyet az állam felügyelete alá igyekszik helyezni. A dolgozó nép fiaira nézve az oktatás főcélját abban jelöli meg, hogy megkapják a termelő munka megfelelő végzéséhez szükséges szakismereteket. Az alapelv, hogy a műveltség minimumával minden alattvaló rendelkezék, hogy írni, olvasni, számolni mindenki tudjon. Ezenfelül kellő valláserkölcsi nevelésben részesüljön. Ezen keresztül akarja beléjük nevelni az uralkodó, s az állam iránti szeretetet, hűséget és engedelmisséget. A vallásnak tehát azt a szerepet szánja, hogy a népet a társadalmi helyzetébe való megnyugvással és a túlvilági kárpótlásba vetett reménységgel töltse el.⁴

Mi szabja meg e korban a köznépfelvilágosításának határait? Az elv: „... kinek-kinek az ő sorsához és tehetségeihez képest kellessen az életre neveltetni, formáltatni és

¹ Id. *Nagyfalusy Lajos*: A kapornaki apátság története. I. Kalocsa, 1941. 150.

² *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. Bp., 1927. 41.

³ *Vályi András*: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest, 1791. 4.; *Ambrus Sándor*: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerületfelügyelői hivatalról. Székesfehérvár, 1841. 27–28.

⁴ H. Balázs Eva–Makkai László (szerk.): Magyarország története 1526–1790. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 523–528.

készítettetni”.⁵ Az „alsó rendbeli nevendékek” nevelésében különös figyelmet fordítottak arra, „hogyan ember társaik iránt való kötelességeiket idején megismerjék, s gyakorolni megtanulják; név szerint hogy előjáróikhoz engedelmességgel, jóltévedőjékhöz hálaadatos-sággal, polgártársaikhoz igaz, nem színlelt szeretettel viseltetni tanuljanak”.⁶ A tudományos ismeretekre nézve pedig elégségesnek tartották a hit- és erkölcstanban, az olvasásban, írásban és a számtanban „állapotjához képest” való jártasságot. De ezenfelül kár, sőt veszedelmes felvilágosítani a köznépet, mert majd az adott kizsákmányoló társadalmi rendet nem fogadja el.⁷

„A népnevelésnek nem lehet más célja, — írja a *Religio és Nevelés* 1843-ban —, mint jó keresztényeket, isten hívő, vallásos kötelességeiket pontosan teljesítő, engedelmes polgárokat, példás házasokat, erényes gazdákat és cselédeket, sorsukban megnyugvó szegényeket neveljen”.⁸ Ez a szélsőségesen konzervatív, valláséleti célokat tartalmazó nevelési eszmény korlátlanul érvényesült a magyarországi feudalizmus utolsó évtizedeiben.⁹ A művelődéspolitikai osztálykorlátait csak a magyar értelmiség legforradalmibb gondolkodású tagjainak, a köztársasági mozgalom kultúrpolitikusainak sikerült áttörniök. Ők fogalmazták meg azt a gondolatot, hogy „nem a kultúra vezet el a szabadsághoz, hanem fordítva: a köznépet, a jobbágyságot felszabadítása az előfeltétele annak, hogy a nép igazán művelté válhassék”.¹⁰

I.

A népoktatásügy II. József korában (1780–1790)

II. József teljesen egységessé akarta tenni birodalmának egész köznevelését. A végső cél: a birodalom valamennyi polgára egyforma elvek szerint felvilágosult ember legyen. Sonnenfels, a bécsi egyetemen az államtudományok nagy hírű professzora írja: „... a legfelvilágosodottabb emberek lesznek egyszersmind a legjobb alattvalók is”.¹¹ Az uralkodó az állami iskolázás fokozatos megteremtésével akart a néptömegek laikus tanításáról gondoskodni, hogy azokat a katolikus és protestáns egyházi befolyástól egyaránt

⁵ Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen Hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybe-kötni. Különös tekintettel a protestánsok iskoláira. Pest, 1817. 55.

⁶ Szilasy János: A nevelés tudománya. II. Buda, 1827. 316–317.

⁷ Némedi Lajos: A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Eger, 1962. 252–253.

⁸ Religio és Nevelés, 1843. II. félév, 138–139. A cikk írója ismeretlen.; Szabó János i. m. Pest, 1817. 55. „Elég volna, úgy mondják ezek, a Köznépeknek a szívét formálni, azt szelídséggel, alázatossággal és engedelmességgel, vagy világosabban szólván, szolgáló félelemmel megtölteni”; Majer István: Népközelés. Buda, 1844. 18. „Így mi a nevelésnek közczélját még határozottabban abban helyezzük, hogy az ember Jézus Krisztusnak leghívebb követőjévé, telhetőleg legmiveltebb kereszténnyé képeztessék...”

⁹ Vö. Balogh István: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840–1945 között.; Jausz Béla–Faludi Szilárd–Zibolen Endre (szerk.): A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 283.

¹⁰ Némedi Lajos i. m. Eger, 1962. 252–255.

¹¹ Kornis Gyula i. m. I. Bp., 1927. 38.

mentesítse. A magyar iskolaügyet teljesen a bécsi udvari tanulmányi bizottság alá rendelte, s a népoktatást állította iskolapolitikája középpontjába.¹² Az ország lakosságának legnagyobb részét kitevő népet akarta mindenekelőtt a tudatlanságból kiemelni.¹³

Az uralkodó 1785-ben a helytartótanács és a kamara egyesítésével kapcsolatban kiadott rendeletében kifejtette, hogy az elemi iskolákat a „nemzet felvilágosodása fő eszközének” tekinti, s ezekre kívánja fordítani a tanulmányi alap legnagyobb részét, még akkor is, ha ennek következtében a gimnáziumok számát csökkenteni kell.¹⁴ A népoktatás javítása érdekében minél több új népiskolát igyekezett felállítani. Kimondotta, hogy minden helységben, ahol nincs iskola, bárki állíthat iskolát, akár a katolikusok, akár a protestánsok, mert „olvasni, írni, számolni, (amelyre felfogása szerint az állam minden polgárának szüksége van) mindegyik iskolában meg lehet tanulni és jobb, ha katolikus iskola van egy helységben, mint ha semmilyen sincs”.¹⁵

Ezzel szemben a gimnáziumok és főiskolák számát csökkenteni iparkodott. „Az írni-olvasni tudók száma – hangsúlyozza az 1781. november 29-i császári rezolúció –, akkora legyen, amekkora csak lehetséges; a középiskolát végzőké kevesebb, végül azoknak, akik az egyetemet látogatják, a legkiválógatottabb tehetségeknek kell lenniük”.¹⁶ II. József művelődéspolitikájának az a vonása, hogy a legnagyobb súlyt a népoktatásra helyezte a közép- és felsőoktatással szemben, nemcsak a felvilágosodás emberbaráti eszmeköréből táplálkozott, hanem a legszorosabban összefüggött a császár fiziokrata gazdaságpolitikai felfogásával is. E felfogás az értéktöbblet termelését csak a mezőgazdaságban ismerte fel; a földjáradékot tekintette az értéktöbblet egyetlen formájának, amiből következett, hogy csupán az őstermelést tartotta termelő foglalkozásnak.¹⁷

II. József 1782-ben átszervezte a bécsi udvari tanulmányi bizottságot, hogy a tanügyi reformokat egységes elvek szerint az egész birodalomra nézve végrehajtsa. Élére Gottfried van Swieten bárót állította.¹⁸

Egészen a felvilágosodás kultúrpolitikájának alkotása volt a „közös iskola”, – a későbbi községi iskola őse. Olyan helységekben, ahol egyik vallásfelekezet hívei sem éltek elegendő számban ahhoz, hogy iskolát tartsanak fenn, ún. közös (vegyes) iskolák (scholae mixtae) felállítását szorgalmazta. Ezekben a katolikus és protestáns gyermekeket – szakítva a felekezeti különválással – a vallásoktatás kivételével együtt tanították. Ezek szerint a katolikus ifjúságot protestáns tanítók is nevelhették. Az új rendszer egyáltalán nem érintette a már meglévő elemi iskolákat. A közös iskolák létrehozása jelentős lépés volt az államtól irányított világi iskola felé.¹⁹

¹² Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 22.; H. Balázs Éva–Makkai László (szerk.) i. m. Bp., 1962. 536–539.

¹³ Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. II. Bp., 1888. 297–299.

¹⁴ Felhő Ibolya–Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. 279–280.

¹⁵ Uo. 279.

¹⁶ Kornis Gyula i. m. I. Bp., 1927. 41.

¹⁷ Uo. 64–65.; H. Balázs Éva–Makkai László (szerk.): i. m. Bp., 1962. 554.

¹⁸ Fináczy Ernő: Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez. Magyar Pedagógia, 1905. 151–152.; Kornis Gyula i. m. I. Bp., 1927. 51.

¹⁹ Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600–1800). Bp., 1927. 382.; Fodor Henrik: A magyar iskola-államosítás múltjából. Embernevelés, 1948. 547–551.; Vihar Béla: Az első iskola-államo-

Így aztán II. József uralkodása alatt az elemi iskolák szervezése a korábbinál jóval eredményesebben folyt. Az uralkodó úgy rendelkezett, hogy félórás körzeten belül 100 gyermek számára iskolát kell állítani, de kisebb számú gyermek esetén sincs az iskolaállításnak akadálya, ha a szülők és a birtokos vállalják az ezzel járó költségeket. A kívánalmaknak megfelelően az 1780-as években igen sok új iskola létesült. Így pl. az 1788–89. – háborús évben – közel 500 elemi iskola épült az országban. Az uralkodó figyelme kiterjedt az ország görögkeleti (román és szerb) lakosságának iskolázására is. A görög nem egyesült lakosságú községekben is számos elemi iskolát állíttatott fel. Külön gondot fordított a zsidók iskolázására.

Az államnak kötelessége valamennyi polgárának megadni legalább a műveltség minimumát. Ezért a népoktatás fejlesztése érdekében az uralkodó kimondotta az általános tankötelezettséget. Egy 1788-as, az iskolafelügyelők számára kiadott utasítás az iskolaköteles kort 6–12 évben állapította meg. Csak a nagyobb gyermekeket mentették fel június–szeptember közti időre. A gyermekeiket iskolába nem járató szülőket egy napi robottal büntették, amit 20 krajcárral válthattak meg. De éppen a büntető szankció mutatja, hogy az általános tankötelezettség mennyire illúzió maradt; a szülők inkább a munkára használták fel gyermekeiket, mintsem iskolába engedték volna őket.

A központi rendelkezések a tanítók társadalmi megbecsülésének emelésére törekedtek. Figyelmeztették a papot, hogy saját céljaira – templomszolgának – nem használhatja fel a tanítót. A ludi-magister fő kötelessége a tanítás. Közvetlen felügyelő a pap. Gondoskodtak a tanítók képzéséről, hogy csak vizsgált egyének lehessenek tanítók. Falvakban a tanító választása a papot és a községet illette meg, de megkivánták a tanítótól, hogy a normális iskolától legyen bizonyítványa. Nevét onnan kapta, hogy normál – mintául – szolgált a többi népiskolának. E normál iskolák egyúttal képezdék is voltak, innen nyerték a népiskolák a tanítókat.²⁰ A tanító fizetését falun 120, mezővárosban 150 forintban szabták meg, amelynek 2/3 részét terményben kapta. Az utasítás hangsúlyozza, hogy a tanító csak a tanulmányi felettes hatóság beleegyezésével bocsátható el. Az uralkodó az elemi iskolák ellenőrzésének hatásosabbá tételére az iskolafelügyelők mellett még külön iskolalátogatókat (visitatorokat) is alkalmazott.

A népiskolákban – az igen rossz feltételekhez viszonyítva – a követelményeket irreálisan magasra szabták. Minden népiskolában egyforma tankönyvet kellett használni. Magyar lakta területen a 6–7 éves kisgyermek a katekizmus mellett olyan ábécés könyvet kaptak, amelyekben vegyesen szerepelt magyar és német nyomtatott és írott betű. A kétnyelvű tanulás a gyermekekkel szemben rendkívüli nehézségeket támasztott. A kötelező anyagot a szótagolás, a számnevek magyar és német elsajátításán kívül rövid gyakorlatok és erkölcsi tanulságokban bővelkedő olvasmányok alkották. A magyar anyanyelvet – mint aminek a gyermekek úgyszólván birtokában vannak – elhanyagolták, viszont a 4-ik osztályban a latin nyelv elemeivel is meg kellett ismerkedniük. Az uralkodó 1784-ben kibocsátott nyelvi rendeletében – az állami egység és a közjé nevében – a latin helyett a németet tette az egész birodalomnak, így Magyarországnak is egyetemes hatósági és iskolai nyelvévé. Szándékát annál kivihetőbbnek gondolta, mivel nálunk nem az anyanyelv, hanem a latin helyébe akarta a németet hozni. A magyarság azonban nemcsak

sítás Magyarországon. Embernevelés, 1948. 412–419.; *Ravasz János–Felkai László–Bellér Béla–Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában.* Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 47.

²⁰ Vö. *Oltványi Pál* i. m. Szeged, 1884. 8.

leplezetlen visszatetszéssel fogadta az uralkodó intézkedéseit, hanem azokat mindenképpen igyekezett elhárítani.

A német hivatalos nyelv bevezetésével kapcsolatban II. József elrendelte, hogy nem lehet népiskolai tanító az, aki nem tud németül, majd azt is, hogy a népiskolák tanítási nyelve német legyen. „Mindenekelőtt oda kell törekedni, hogy az ifjúság az iskolákban a német nyelvben, mint a monarchia nyelvében nyerjen oktatást. Ennek ismerése nélkül ezentúl senki se vétethetik fel a latin iskolába” (gimnáziumba).²¹ Ez az egységes Habsburg-birodalmi eszmének első nyílt kultúrpolitikai kísérlete Magyarország szellemi életének és művelődésének beolvasztására és germanizációjára.²²

A német oktatás azonban gyenge eredményeket hozott. „Ami a német nyelven való oktatást ezen Districtusban (kerületben – Sz. I.) illeti, – írja Verner Jakab Váradról 1790. február 19-én Kazinczy Ferenc királyi inspektornak –, az, ha igazat kell mondanom, tsak, tsupa német helyeken tanítatik, a magyar helyeken igen keveset, azt is pedig tsak nagyobb Városokban”.²³ A tanulók szájában – Dugonics András feljegyzése szerint – „ropogott a német szó, hozzá nem szokhattak”. Sok szülő éppen a német oktatás miatt vonta el gyermekét az iskolától, mondván: „Sohasem lesz a mi gyerekeinkből német!”²⁴

II. József tanügyi reformjait az egykorúak közül sokan dicsérték, de még többen gáncsolták. A felvilágosodás hívei több szempontból örömmel fogadták, a konzervatív nemesi és egyházi körök viszont fájdalommal hódoltak meg előttük. A népoktatási reformok surlódási felülete a „közös iskolákon” keresztül inkább a felekezeti kérdés síkjára tolódtott át.²⁵ A magyar protestantizmus körében II. József iskolaügyi reformjai közül főleg az ún. „vegyes iskolák” megszervezése, továbbá az állami ellenőrzés kiterjesztése talált ellenkezésre. Egyrészt veszélyesnek tartották, hogy iskoláik katolikus főigazgatók ellenőrzése alá jutottak, másrészt pedig azt sérelmezték, hogy az újonnan felállított elemi iskolák a vegyes lakosságú falvakban kivétel nélkül katolikus tanítók vezetése alatt állnak.²⁶ A protestánsok előterjesztésükben kifejtették, hogy a Mária Terézia által kiadott tanulmányi szervezet (Ratio Educationis) vallásszabadságukat végső pusztulással fenyegeti, ezért az abban foglalt rendeleteket nem fogadhatják el. Panaszaik sorában az is

²¹ *Marczali Henrik* i. m. II. Bp., 1888. 305. „Praeprimis autem eo adlaborandum est, ut juvenus in scholis normalibus praecipue in lingua germanica utpote lingua generali monarchiae edoceatur, sine qua nemini ad classes latinas aditus in posterum patebit”.; *Kornis Gyula* i. m. I. Bp., 1927. 82.

²² *Kornis Gyula* i. m. I. Bp., 1927. 52.

²³ A Tiszán inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Sárospatak. Kazinczy Ferenc Hivatalos Levelezésének Maradványai. 1786. novemb. 11d olta 1791. April 11d. A Kassai Tudományos Kerület Nemzeti Iskolájának Inspectorsága alatt. Verner Jakab Kazinczy Ferenc királyi inspektornak. Várad, 1790. febr. 19.

²⁴ Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis, rakt. sz. 96. Nr. 572. Relationes de Scholis Trivialibus conformiter Intimato 19-ae Octobris 1790. Relatio Parochi Török-Szt. Miklosiensis de scholis nationalibus. 1790. okt. 14. „... Cum viderunt Parentes filios suos ad linguam Germanicam vi adigi, ob ejusque difficultatem et in linguae suae maternae lectione nihil proficere, filios suos ita a scholis abstraxerunt, ut cum alias 40, et supra etiam in scholis pueri reperti sint, vix ad extremum quinque aut sex frequentare deprehensi sunt. . .”; *H. Balázs Éva–Makkai László* (szerk.) i. m. Bp., 1962. 536–539.; *Ravasz János–Felkai László–Bellér Béla–Simon Gyula* i. m. Bp., 1960. 47–48.; *Felhő Ibolya–Vörös Antal* i. m. Bp., 1961. 279–280.

²⁵ *Kornis Gyula* i. m. I. Bp., 1927. 64.

²⁶ *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. Bp. 1939. 505.

szerepelt, hogy a népiskola rendszere mechanikus, nem ébreszti a szellemet; az egész a XVI. és XVII. századi műveltség alapján áll.²⁷

E felterjesztésre II. József római katolikus és protestáns vallású tudományos készült-gű férfiakból 1782-ben vegyes bizottságot hívott egybe Pozsonyba, s felszólította őket arra, hogy adják elő nézeteiket, mi módon lehetne a tanulmányi szervezetet a vallássza-badság megsértése nélkül a protestánsokra is kiterjeszteni. A vegyes bizottság 1784-ben megállapodását az uralkodó elé terjesztette. II. József a protestánsok bizalmatlanságának elosztatására a kinevezendő tíz tankerületi igazgató között kettőt közülük szemelt ki. A pozsonyi értekezlet által felterjesztett, s az uralkodó által elfogadott elvek alapján a protestánsok valamennyire megnyugodtak. Elvben elfogadták a Ratio egyöntetűségét felosztásban, tantárgyakban és módszerben, továbbá elismerték az állam főfelügyeleti jogát. De II. József későbbi rendeletei ellen a más vallású „hazafiakkal” együtt gyakran felemelték tiltakozó szavukat.²⁸

Az ellenszenv az állami gyámkodással szemben akkor bizonyult leküzdhetetlennek, amikor a közoktatási reform és a német nyelvű iskolázás, a germanizálás egyet kezdtek jelenteni. Vályi András szerint az emberek többnyire úgy vélekedtek, „hogy a nemzeti oskolák nem a Lakosok jobb móddal leendő készítéséért sürgettettek; hanem a Német Nyelvnek terjesztéséért, és ez a Magyar Nyelvnek elnyomtatásán fogna épülni”.²⁹

II.

A „közös iskolák” (*scholae mixtae*)

II. József a vegyes vallású helyeken, ahol egyik vallásfelekezet hívei sem voltak elegendő számban ahhoz, hogy iskolát tartsanak fenn, ún. „vegyes”, „közös” (szimultán) iskolák felállítását szorgalmazta.³⁰ Ezekben a katolikus és protestáns gyermekeket – a vallásoktatást leszámítva – együtt tanították. Vagy Kazinczy Ferenc felvilágosítása szerint: „. . . az ilyen Oskolákban a Világi Tudományok ugyan egyvelegessen, a Hit ágazattjai pedig meg különböztetve s a Religionak tökéletes szabadsága mellett tanítatnak”.³¹ Mivel az uralkodó az elemi iskoláknak ezt a típusát kizárólag a lakosság javát

²⁷ *Marczali Henrik* i. m. II. Bp., 1888. 300.

²⁸ *Péterfy Sándor*: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. Bp., 1896. 93–95.

²⁹ *Vályi András* i. m. Pest, 1791. 4.

³⁰ Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 97. Nr. 573. De Nationalibus Scholis mixtae Religionis. „Mixtae Scholae ibi locum habent, ubi proles Incolarum diversae Religionis communem institutionem participare possunt; si numerus puerorum sit tam magnus, et vires facultatum Incolarum ita sint comparatae, ut vel utraque Religionis parte unus Ludi magister, vel ab una quidem Ludi magister, ab altera vero parte coadjutor tenere §. 5-ti penso praescripto introduci, et intenteri queant, tunc Scholae sunt plane mixtae”; *Mályusz Elemér* i. m. Bp., 1939. 527.; *Felhő Ibolya–Vörös Antal* i. m. Bp., 1961. 279–280.

³¹ Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 97. Nr. 573. De nationalibus Scholis mixtae Religionis. A harsányi főbíró, Dudás István és az előjáróság levele a plébánoshoz. 1789. márc. 2.; *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. *Kazinczy Ferencz*: Válogatott művei. I. Bp., 1960. 120. „Közös iskoláknak nevezettek – írja Kazinczy –, melyekben különböző vallású tanítók taníták a kezük alá bízott ifjúságot. Az olvasást s grammatikát kár és veszedelem nélkül taníthatá a professzor a gyermekeknek, ha ő is ez egy vallás tagjai nem voltak is; katolikus gyermek a vallást a maga felekezetbeli tanítótól tanulta, mint a protestáns a magáétól”.

szolgáló intézménynek tekintette, ezért elvárta, hogy fenntartásáról minden falu maga gondoskodjék.

A „közös iskola” kétségkívül haladó értékű intézmény volt. Az uralkodó az alsófokú népoktatást ki akarta terjeszteni katolikusokra és nem-katolikusokra, szegényekre s gazdagokra egyaránt a jó alattvalók nevelése, a birodalom egységének megerősítése érdekében. van Swieten azt az elgondolást fogadtatta el II. Józseffel, „hogy egy társaság tagjainak, egy haza polgárainak egyformán kell neveltetni”.³²

A „közös iskolából” – éppen a protestánsok bizalmatlanságának eloszlatására – van Swieten, az állami iskolaügyi bizottság vezetője, megpróbálta mindazt kiküszöbölni, ami a vallási meggyőződés befolyásolására alkalmas lehetne. „Swietennek a planuma az volt – írja Kazinczy Ferenc –, hogy a haza polgárai együtt neveltesse az iskolákban, s így szünjék meg valaha az a bolond gyűlölség, mellyel egyik felekezetet a másikat kölcsönösen ingereltette”.³³ A hittant tehát a katolikus és protestáns gyermekek külön-külön tanulták azokon a napokon és órákban, amelyeket a tanrend előre megállapított. A tanulást kezdő és befejező fohász szövege olyan volt, hogy azt minden gyermek elmondhatta.³⁴ A tankönyvekből el kellett hagyni a protestánsok érzékenységet bántó helyeket.

Ezek szerint a protestáns kántorok a vegyes iskolákban tanítókká lettek, helyesebben: a katolikus tanító mellett annak segéde. Ellátásukról, fizetésükről a protestánsok gondoskodtak. A tanítóvá lett protestáns kántor – legalább elvben – valláskülönbség nélkül foglalkozott a gyermekekkel. van Swieten azonban nemcsak vallási türelemre akart nevelni, amikor a két tanítót közös fedél alá hozta és együttműködésre kényszerítette, hanem az iskolák színvonalának emelését is szeretete volna biztosítani. A két tanító – megosztva a munkát – nagyobb eredményt érhet el, mintha külön-külön dolgozna. Az egyenlő elbánásra irányuló törekvés kétségkívül megállapítható, bár ezek az intézkedések protestáns és katolikus közt a teljes egyenjogúságot nem biztosították, hiszen a vegyes iskolát olyan falvaknak szánták, amelyek lakossága túlnyomórészt protestáns, a vezetés azonban ennek ellenére a régi katolikus tanító kezében maradt.³⁵

Ez a jószándék figyelhető meg a normális iskolákkal kapcsolatban is. Így nevezték azokat a központi, elsőrendű nemzeti iskolákat, amelyeket minden tankerületben még Mária Terézia korában fel kellett állítani, még pedig 4–4 osztállyal és a tanítójelöltek nevelésére alkalmas szervezettel, amelyeknek féléves tanfolyamain már működő mesterek

³² Kazinczy Ferenc: Válogatott művei. I. Bp., 1960. Bevezetés, XXXI. Írta: Szauder József.

³³ Erdélyi János: Sárospataki füzetek, 1864. 266–269.

³⁴ Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 96. Nr. 572. Orationes in Scholis Nationalibus, mixtis et non mixtis recitandae, ex Praescripto Intimati Ex. Consilii Locumtenentialis Regii Hungarici de dato 18. Julii 1786. Nr. 29187. A tanulás előtt „Uram, mi a te teremtésid hozzád kiáltunk fel, világosítsd meg elménket, hogy azt, a mi a te tervényed szerint való, megérthessük; erősítsd meg a mi emlékezetünket, hogy azt a jót, amit most tanulunk, meg tarthassuk; gerjeszd fel akaratunkat, hogy az üdvösséges tudományt munkába is vigyük, s az által magunkat, s felebarátainkat szerentséessé, s boldogokká tehessük”. A tanulás után: „Háládással emeljük mi fel te hozzád Lelkeinket, minden jónak Adója, azért a jó teteményedért, a mellyeket velünk közlöttél. Engedgyed Uram, hogy az az oktatás, a mellyet most vettünk, nékünk előmenetelünkre, néked pedig ditsőségedre vállyon. Ezen kívül kérünk botsássad áldásodat Uralkodó Fejedelmünkre, Hazánkra, Szüleinkre, Tanítóinkra, s Jól-tevőinkre. Ezeknek Uram, sött mind embereknek engedgy boldogságot”; Vö. Péterfy Sándor i. m. I. Bp., 1896. 101.

³⁵ Mályusz Elemér i. m. Bp., 1939. 518–519.

js elnyerhették korszerű átképzésüket.³⁶ Ezekben az iskolákban, ha vegyes vallású városokban működnek, van Swieten szerint tanítókul a jövőben protestánsok és katolikusok egyaránt nyerhetnek alkalmazást, fizetésüket pedig a tanulmányi alpból kapják. Sőt ugyanez az alap fedezné a tiszta protestáns normális iskolák tanítóinak ellátását is. Eddig elképzelhetetlen volt, hogy az állam protestáns kulturális intézményt anyagilag támogasson.³⁷

II. Józsefet annyira meggyőzte a vegyes iskolák mellett síkra szálló Kaunitz ajánlása, hogy 1785. augusztus 26-án elfogadta van Swieten javaslatait és szabad kezet adott a vegyes iskolák megszervezésére. A rendelet végrehajtása azért ment nehezen, mivel Swieten, majd a vele együttműködő Pászthory is minden kényszerítés nélkül egyedül a felvilágosítás, rábeszélés, meggyőzés eszközeivel (per convictionem) igyekezett célt érni.³⁸ A tanügyi kormányzat a közös iskolákra, mint a felvilágosodás nagy diadalára büszkén tekintett; a közös művelődéstől várta, hogy „lerontja az egy haza polgárai közt levő káros elválasztó falakat s az onnan kikerült nemzedék mosolyogni fog a gyávaságon, hogy ember az embert, keresztyén a keresztyént, falutársat falutárs egykor ok nélkül gyűlölhett”.³⁹

A közös iskolák felállítása, az állami felügyelet fokozatos kiterjesztése a katolikus és protestáns egyházi iskolákra, de mindenekelőtt a német nyelv bevezetése nagy felháborodást és nyílt vagy lappangó ellenállást váltott ki. A katolikus klérus egyes tagjai a rendi és vallási privilégiumhoz való ragaszkodás folytán nem törődtek bele, hogy a vegyes iskolák kikerüljenek kezük alól, s maguknak követelték a felügyeletet. „A Papság esküdt ellensége volt a Swieten systemájának, – írja Kazinczy Ferenc –, sőt már az Úrményi-jének is” (vagyis az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationisnak – Sz. I.).⁴⁰ Majd amikor nyílt színen kudarcot vallottak, a szószékről szították híveikben a bizalmatlanságot. De a résen álló hatóságok lehűtötték a „heveskedőket”.

A protestánsok körében nem volt egységes a vélemény a vegyes iskoláknak az egyháztól való függetlenítéséről. Azt mindenkinek el kellett ismernie, hogy ez az új típusú „közömbös” iskola protestáns egyházi szempontból jobb, mint a régi, a katolizálásra törekvő. Sokan ezt belátva hajlottak a kompromisszumos megoldás felé és nyugodtak bele, hogy egy-egy falusi iskola a katolikussal ugyanazon épületbe kerüljön. Az egyházi orthodoxiával szembe forduló szabadkőműves jozefinista értelmiség – mint pl. Kazinczy

³⁶ *Fináczy Ernő*: A magyarországi közkutatás története Mária Terézia korában. II. Bp., 1902. 280., 290.

³⁷ *Mályusz Elemér* i. m. Bp., 1939. 520.

³⁸ *Uo.* 521.

³⁹ *Vályi András*: A norma és a levél író, az az: A nemzeti iskolák mivolta, tulajdonsága, érdeme, haszna, normális tanítás módja. Kassa, 1789. Bevezetés. Id. *Kornis Gyula* i. m. I. Bp., 1927. 76.

⁴⁰ A Tiszán inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Sárospatak. Kazinczy Ferenc Hivatalos Levelezéseinek Maradványai. 1786. novemb 11d olta 1791. April 11d. A Kassai Tudományos Kerület Nemzeti Iskolájának Inspectorsága alatt. „Midőn Egri Püspök Gróf Eszterházy Károly megtudakoztatik Maria Theresia által, hogy a vele is közlött Ratio Educationis eránt adja vélekedését, ez vala minden felelete: Censeo institutum hoc non esse catholicum”; Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 96. Nr. 572. Relationes de Scholis Trivialibus conformiter Intimato 19-ae Octobris 1790. Mészáros Péter jászberényi plébános jelentése, 1790. szept. 20. „Denique quidem est mixtas scholas directe in detrimentum et opprobrium Catholicae Religionis, robur vero et progressum Acatolicae tendere. . .”

Ferenc és társai – feltétel nélkül vallotta Swieten kultúrpolitikájának a helyességét. De neki is tapasztalnia kellett, hogy „milyen nehéz a protestánsoknak szívekből a megrögzött praediciumot s hitetlenkedést kiirtani”.⁴¹ A velük szemben állók a kizárólagosan egyházi jellegű iskolázásért harcoltak. Az ő meggyőződésüket gróf Teleki József, a világot járt, művelt főúr fejtette ki. Szerinte minden felekezetnek biztosítani kellene a korlátlan szabadságot, hogy iskolákat állíthassanak fel. Továbbá meg kellene adni az engedélyt, hogy tanítóit szabad, önkéntes hozzájárulásokból tartsa el, a gyermekeket pedig tetszés szerint küldhesse bármilyen iskolába.⁴²

Ez a protestáns egyházi felfogás azonban még II. József uralkodása alatt sem számíthatott elfogadásra. „A császár így valóban egyesítette a nemzetet – írja Marczali Henrik –, de nem a közös iskolában, hanem az ellene való visszahatásban”.⁴³ Az uralkodó halálával a közös iskolák eszméje is megszűnt, s csak Eötvös József támasztotta fel újra 1848-i népiskolai törvényjavaslatában.⁴⁴

III.

Kazinczy Ferenc, mint a megújuló magyar iskolázás apostola

Kazinczy Ferenc II. József uralkodása idején Török Lajos gróf főigazgató oldalán 1786-tól 1790-ig a kassai tankerület anyanyelvű iskoláinak felügyelője volt. „Soha ember nem viselt kedvesebb hivatalt mint én ezt, – írja Kazinczy. – Gróf Törököt úgy szerettem mint atyámat s kevélykedtem vele, hogy engem fíjának tekinte”.⁴⁵ Kassán élt, de sokat utazott is a rossz utakon hóban-sárban Felső- és Kelet-Magyarországon. A kassai tankerület ugyanis kiterjedt Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Gömör, Torna, Abauj,

⁴¹ *Váczy János*: Kazinczy Ferenc levelezése. I. 1763–1789. Bp., 1890. 131–132.

⁴² *Mályusz Elemér* i. m. Bp., 1939. 531.; *Mikor Kazinczy 1786-ban Van Swietennel tárgyalt, keserűen panaszkodott a protestánsokra. „Előmbé adá, – mondja Kazinczy –, mi a nagy cél abban, hogy az iskolák közös iskolákká tétessenek, s a hon polgárai együtt neveltessenek, s visszasán szóla debreceni prof. Hatvani felől, ki azt vitatá, hogy az ő felekezetbeliek a bábáskodást sem tanulhatják idegen felekezetbeli oskolában a keresztelési oktatásra nézve”.* *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete 73. Id. *Kornis Gyula* i. m. I. Bp., 1927. 77.

⁴³ *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig (1711–1815). Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. VIII. Bp., 1898. 440.

⁴⁴ *Kornis Gyula* i. m. I. Bp., 1927.; *Ravasz János*: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 476–477. *Tavaszi Lajos*: Tanoda és egyház c. röpirata 1847-ben írta egy paphoz intézett levél formájában: „... Egyház több lehet valamely helységben, de tanoda nem jó, hogy ha ugyanazon helységben több van. A vallást ugyanazon egy tanodának gyermekei a felekezeti eltérés és különbözőség szerint tanulhatják, azt a szülék mint e vagy ama felekezeti egyházhoz tartozók, kívánják, de a többi tanodai foglalkozásokra nézve nem létezik felekezetiesség, ennél fogva szükségtelen, hogy azokat a gyermekek külön-külön hitők szerinti tanodákban tanulják”.

⁴⁵ A Tiszán inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Sárospatak. *Kazinczy Ferenc Hivatalos Levelezésinek Maradványai*. 1786. novemb 11d oltá 1791 April. 11d. A Kassai Tudományos Kerület Iskolájiknak Inspectorsága alatt.

⁴⁶ *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. *Kazinczy Ferenc*: Válogatott művei. I. Bp., 1960. 62.

Borsod, Heves vármegyékre, s a jász és kiskun kerületekre.⁴⁶ Ebben a hivatalában igen sokat fáradozott új népiskolák létesítése és a közös iskolák alapítása ügyében. Erről a munkájáról jóleső érzéssel számolt be levelezésében és Pályám emlékezete című művében. „Nekem mindennél kedvesebb volt: – írja – minden vallásbeli honfiak nevelésére hathatni”⁴⁷

Kazinczy Ferenc a felvilágosodás pedagógiájának ismeretében rajzolta meg a tanítóról alkotott mintaképét. Nevezetes pedagógiai írásműve a Hivatalba vezető beszéd, amelyet 1789-ben mondott el, tankerületi iskolalátogatóinak beiktatásakor. Megkívánta a tanítóktól az állandó önművelést, hogy a felvilágosodottság eszméit alaposan magukévá tegyék.⁴⁸ Ha törekvést, munkakedvet talált, megdicsérte a tanítókat, de ugyanígy korholta az idejétmúlt tanítási módszert. A felvilágosodás „bölcseleti és patriota elveivel próbálta az iskolák közössé tétele érdekében meggyőzni a lelkészeket, az előljáróságokat és a földesurakat”⁴⁹

Kazinczy hivataloskodásának három első évében – Toldy Ferenc szerint – 6 római katolikus iskolát alakított közössé, 45 új iskolával növelte a régiek számát, melyek között 13 közös, 28 protestáns és 4 izraelita volt. Maga pedig Hivatalba vezető beszédében ezt mondja: „Szolgálatom harmadik esztendejének végével mind összességgel 124 iskolát, ezek között 19 közöst, 2 félig közöst, 61 római katolikust, 5 orosz, 25 lutheránust, 5 kálvinistát és 7 zsidót mutathatok”⁵⁰ Úgy érezte, hogy nagy küldetésén eredményesen munkálkodott. Kazinczy személyesen járt Jászberényben is, hogy az ottani felekezeti iskolákat közös iskolává egyesítse. A jászberényi tanács 1788. augusztus 28-án tartott ülésén fejtette ki szándékát: „A catholica és a helvetica valláson levő gyermekek a világi tudományok megtanulása kedvéért ne külön, hanem egy tanító keze alá járjanak, 3 pápista tanítókon kívül a helvetica vallást tartók közül is a nemes város kassájából egy 4.

⁴⁷ Uo. Bevezetés, XXXI. Írta: *Szaunder József*; Kazinczy tanfelügyelői működését részletesen ismerteti: *Imre Sándor*: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorsága. Budapesti Szemle, 1895.; *Fináczy Ernő*: Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez. Magyar Pedagógia, 1905.; *Váczy János*: Kazinczy Ferenc és kora. I. Bp., 1915. 152–195.; *Gragger R.*: Kazinczy Ferenc iskolai inspektorságához. Irodalomtörténeti Közlemények, 1918. 87. sköv.; *Heksch Ágnes*: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája, Pedagógia Szemle, 1956. 1–2. sz. 74–108.; *Vihar Béla*: Kazinczy, az iskolapolitikus. Köznevelés, 1959. 18. sz. 423–425.; *Ravasz János–Felkai László–Bellér Béla–Simon Gyula* i. m. Bp., 1960. 52.

⁴⁸ A Hivatalba vezető beszédet újra közölte, de lényeges hiánnyal *Weszely Ödön*: Nagy pedagógusok. Bp., 1925. 171–181.

⁴⁹ *Mályusz Elemér* i. m. Bp., 1939. 529–530.; Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 97. Nr. 573. De Nationalibus Scholis mixtae Religionis. Extractus Prothocollis, 1787. aug. 13. Jászberény.; *Váczy János*: Kazinczy Ferenc levelezése. I. 1763–1789. Bp., 1890. 168. Kazinczy Ferenc Borkany Ádámnak. Alsó-Regmetz, 1788. febr. 20.; Uo. Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 97. Nr. 573. De nationalibus Scholis mixtae Religionis. Dudás István harsányi főbíró és az előljáróság levele a plébánoshoz. 1789. márc. 2.; *Váczy János*: Kazinczy Ferenc levelezése. I. 1763–1789. Bp., 1890. 280. Bárány Antal roznói püspök Kazinczy Ferencnek. Rozsnó, 1789. nov. 3.; A Tiszán inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Sárospatak. Kazinczy Ferenc Hivatalos Levelezésinek Maradványai 1786. novemb. 11d oltá 1791. April. 11d. A Kassai Tudományos Kerület Nemzeti Iskolájának Inspektorsága alatt. A miskolci nationális iskola közössé tétele. 1787. szept. 16. Kiadta: *Erdélyi János* a Sárospataki Füzetek 1864. 269–271. lapjain.

⁵⁰ *Péterfy Sándor* i. m. I. Bp., 1896. 100–101.

individuum is rendeltessen, — Vidos György. Az eddig fenn forgani szokott barátságatlanság igaz barátsággá, a gyűlöletesség pedig hív szeretetté váljanak”.⁵¹

II. József rendszere sok olyan változást hozott, mely a polgári reformok irányába mutatott, s ezek az elmaradott Magyarország társadalmi viszonyai közt még fokozottabb hatást tettek a felvilágosodás magyar képviselőire. Az uralkodó egyházi politikájának különösen messze hangzó kicsengése volt az értelmiség körében. Az 1781-ben kiadott türelmi (tolerancia-) rendelet mindenütt biztosította a nem katolikusok szabad vallásgyakorlatát és hivatalviselési jogát.⁵² A jozefinista értelmiség szeme a társadalmi reformokra irányult, s minden más másodrendűnek látszott előtte. Megfelelő támasz hiányában egy szövetségesük kínálkozott: a felvilágosult császár.⁵³

Kazinczy is alig gondolt a Habsburg őrbirodalom érdekében szorgalmazott közös neveléssel, hanem a felvilágosodás nagy eszméjét, az emberiség nevelhetőségének, a tudomány elterjedése révén növekvő közboldogság ideológiáját, az új, világi műveltség terjesztésének, a felvilágosult propagandának nagy lehetőségeit ragadta meg belőle.⁵⁴

II. József művelődéspolitikájából a kétségtelenül haladó vonásokat ismerte fel, de nem vette észre az uralkodó nevelésügyi célkitűzéseiben az állampolitikai célkitűzésekkel való azonosságot. A német nyelv bevezetésében ő a polgári haladás, a műveltség emelkedésének eszközét látta, nem pedig a németesítést.⁵⁵

A felekezetek fölé emelkedő profán — polgári — állam eszméje modern és haladó gondolatát II. József azonban Magyarország fokozott alávetésével akarta megvalósítani. S amikor a protestánsok tömegei a felvilágosult császár által jutnak évszázadok óta először emberi és szabadságjogokhoz, Kazinczy nem veszi észre az ellentmondást a haladó polgári eszme és a nemzeti gondolat között, hogy ti. a józsefi reformok csupán azokat a korlátokat akarják ledönteni, amelyek a Habsburg abszolút hatalom kiterjesztésének állottak az útjában.⁵⁶

IV.

Eszterházy Károly egri püspök és a „közös iskolák”

Egerben 1762 óta Eszterházy Károly gróf (1725–1799) a püspök, aki — Váczy János szerint — „különös módon olvasztotta össze magában az ősi, arisztokrata büszkeségét, a főpap uralkodó hajlamát s a szerzetes alázatosságát, de ezt csak akkor, midőn nagy hatalmát és tekintélyét mintegy leplezni akarta”.⁵⁷ Kazinczy becsülte személyes érdemeiért: „Dicsekszem kegyességével, mert méltóságai nélkül is érdemlé tiszteletemet. Nagy karakterű férfi”.⁵⁸ De elvi ellentétben állt vele egyházpolitikai kérdésekben.

⁵¹ A jászberényi tanács a kívánt intézkedéseket végre is hajtotta. Kazinczy azt írja Pályám emlékezte című művében: „Jász Berénybe egyesítém a cathol. és reform. iskolát”. Id. *Tarnay Marianna*: Iskolázás és művelődés a Jászságban. Bp., 1943. 17.

⁵² *Mályusz Elemér* i. m. Bp., 1939.

⁵³ *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 16–19.

⁵⁴ Vö. *Kazinczy Ferenc*: Válogatott művei. I. Bp., 1960. Bevezetés, XXXI. Írta: *Szauder József*.

⁵⁵ Uo. XXXII. Írta: *Szauder József*.

⁵⁶ Uo. XXVII–XXXVIII. Írta: *Szauder József*.

⁵⁷ *Váczy János*: Kazinczy Ferenc és kora. I. Bp., 1915. 173–174.

⁵⁸ *Kazinczy Ferenc*: Válogatott művei. Pályám emlékezte. I. Bp., 1960. 92.

Az egri püspök II. József újításait megütközéssel fogadta; minden alkalmat megragadott, hogy oppozícióját vele szemben kimutassa. Kazinczy azt írja: „A püspök elmúlt idők férfiája volt”.⁵⁹ Eszterházy Károly az 1782. február 27-én tartott megyei közgyűlésen közölte a császár türelmi rendeletét, s kijelentette, hogy ez a (tolerancia) rendelet sem a hazai törvényekkel, sem a katolikus vallás elveivel nem egyeztethető össze. Felhívta a rendeket, hogy közös egyetértéssel a helytartótanács útján adjanak kifejezést aggályaiknak.⁶⁰ A tolerancia-rendelettel szemben megnyilvánuló főpapi ellenállás vezetője „a magyar főúr büszkeségével a katolikus főpap konzervativizmusát magában egyesítő” egri püspök volt.⁶¹

A vallási türelemről tilos volt Egerben szólni, ahol Szaitz Leó, a vakbuzgó servita páter szögezte nyílat – a legútszélibb hangon – az „Aufklärung-Faantasták”-ra, a Rousseau-féle „dög-halálra”, „a szarvat vetett Aufklärung” (felvilágosodás) „dögére”.⁶² S amikor Dayka Gábor, a híres költő, 1791. július 2-án mégis megkísérelte ezt, és a serviták templomában a vallási türelmességről prédikált, Eszterházy püspök csúnyán leszidta. A püspök nemsokára útilaput kötött Dayka Gábor talpa alá, aki Élesség-Epigramma az egri püspök gróf Eszterházy Károlyra, Pápánk földes úrára című „bökversével” elevenig szúrta meg a papi uralom birtokosát.⁶³

Villámcsapásként hatott Eszterházyra a császárnak az a rendelete, amely megengedte, hogy a katolikus ifjúság protestáns iskolát is látogathasson és viszont, és hogy az iskolákhoz – a teológiai tanfolyamok kivételével – valláskülönbségre való tekintet nélkül fogja kinevezni a tanárokat.⁶⁴ Kazinczy Ferenc az egri püspök birtokán is végre akarta hajtani az iskolaügyi rendeleteket, s e miatt szóval és írásban nem egyszer kellett a püspök mint földesúr beleegyezését kérnie. Kazinczy mindjárt az első hivatalos érintkezésében tapasztalta, hogy a püspökkel iskolai ügyekben vajmi nehezen boldogul. A nyílt erőszaktól óvakodott ugyan, de kiszámított huzavonával gátolta II. József császár minden olyan rendeletét, mely a katolikus egyház érdekeit bármiképp sértette. Amikor Kazinczy elsőként azt kérte, hogy a hejcei (Borsod m.) katolikus és protestáns iskolákat tegyék közössé, Eszterházy azt felelte, hogy addig is meg volt engedve a református gyermekeknek a katolikus iskolába járás.⁶⁵ Azt írja 1788-ban a hejcei népiskoláról Kazinczynak: „Az Reformátusok gyermekeit soha attul az oskolátul el nem tiltottam, most sem tiltom; de hogy világosan írjak, én most sem tudom, mi légyen a közös Oskola”.⁶⁶

Kazinczy igyekezett a püspököt megnyugtanni, hogy a közös iskolák sem az egyik, sem a másik vallás felekezett érdekeit nem sértik, s a vallásoktatást nem akadályozzák. A

⁵⁹ Uo. 93.

⁶⁰ *Marczali Henrik* i. m. II. Bp., 1888. 105.

⁶¹ Uo. 156., 170–180.; *Szántó Imre*: Eger város úrbéri és felszabadulási pere. II. rész. Különnyomat a Főiskola Tudományos Közleményeinek III. kötetéből. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 264. sz. Eger, 1965. 274–275.

⁶² *Abafi Lajos*: Dayka Gábor költeményei. Bp., 1880. 91–92. Dayka Gábor Szaitz Leó ellen írt gúnyversei: Esdeklés és Fohász.

⁶³ *Szántó Imre* i. m. Eger, 1965. 275.

⁶⁴ *Marczali Henrik* i. m. III. Bp., 1888. 309.

⁶⁵ *Váczy János*: Kazinczy Ferenc és kora. I. Bp., 1915. 174.; *Váczy János*: Kazinczy Ferenc levelezése. I. Bp., 1890. 129.

⁶⁶ *Váczy János*: Kazinczy Ferenc levelezése. I. Bp., 1890. 179.

püspök úgy tett, mintha nem értené a császár akaratát, holott egész világosan felfogta annak értelmét: „. . . úgy tartom – írja a püspök Kazinczynak a közös iskoláról –, azt oly értelemben kellett venni, hogy a két féle religion lévő ifjúság a religio dolgaiban nem ezen Nationalis Iskolákban, hanem ahol illik, fog taníttatni, és tsak egyedül a világi tudományoknak tanítása léssen együtt azon említett Iskolákban, tudni illik egy Mester által, ki ekkoráig is az kántori hivatal mellett tanítani szokta a gyermekeket . . .”⁶⁷ De aztán mégis csak utasította tisztjét, hogy ha Kazinczy Hejcére utazik, vele együtt jelöljön ki a református iskolának is helyet, s az ezzel kapcsolatos tervet nyújtsa be hozzá.⁶⁸

Mikor Kazinczy már azt hitte, hogy immár semmi sem áll a hejcei iskolák közössé alakításának útjába, Eszterházy püspök akkor vetette meg a lábát legmakacsabbul. Kazinczy minden törekvése a hejcei közös iskola felállítására hajótörést szenvedett a püspök ellenállásán.⁶⁹ Ekkor a helytartótanács azt a parancsot küldte Kazinczynak, hogy Heves vármegye segítségével intézzen kérést a püspökhöz a közös iskolák ügyében. A vármegye alispánja, Fáy Bertalan, vele együtt járult a püspök elé, és Kazinczy élőszóval is előadta a kérelmet. Mivel azonban a püspök már akkor nyilván sejtette, hogy a halálosan beteg II. József rendszerének napjai meg vannak számlálva, határozottan megtagadta a kérelem teljesítését.⁷⁰

V.

A „közös iskolák” sorsa II. József halála után

A nemesség kultúrpolitikájának reakciós vonása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy – bár az erőszakos germanizálás és idegen szellemű iskolai igazgatás visszahatásaként hangoztatták a „nemzeti nevelés” (educatio nationalis) követelményét –, lényegében a II. József előtti tanulmányi rendszert állították vissza.⁷¹ A „közös iskola” igen sok ellenkezőre talált, s a trónra lépő II. Lipótot ostromolták, hogy szüntesse meg azokat.⁷² „Az Egri Püspök minden valóságos Esperesnek küldött circularét (kőriratot – Sz. I.),

⁶⁷ Uo. 148–149. Gróf Eszterházy Károly Kazinczynak. Eger, 1787. okt. 23. „. . . hogy lesz ezen Iskola közös, és egyszersmind különös?”; *Kazinczy Ferenc: Válogatott művei. Pályám emlékezete*. I. Bp., 1960. 93.

⁶⁸ *Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése*. I. Bp., 1890. 147–150.

⁶⁹ *Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora*. I. Bp., 1915. 176., 208. Gróf Eszterházy Károly Kazinczynak. Eger, 1788. szept. 12. „. . . én a mostan vélem közlött F. Helytartó-Tanácsnak Parantsolattýából sem érthetem, és ki nem vehetem, és ki nem vehetem, mellyik Czikkellyében gyökerezi azt, amit Héczén akar behozni. . .”; Uo. 211–212. *Kazinczy Ferenc Eszterházy Károlynak*. Kassa, 1788. szept. 23.

⁷⁰ *Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora*. I. Bp., 1915. 172.; *Kazinczy Ferenc: Válogatott művei. Pályám emlékezete*. I. Bp., 1960. 93.

⁷¹ Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 96. Nr. 572. Relationes de Scholis Trivialibus conformiter Intimato 19-ae Octobris 1790. Extractus Prothocolli Generalis Congregationis I. Comitatum Hevess et exter. Szolnok articulariter unitorum in Episcopali Civitate Agriensi die 5-a Martii continuative celebratae. „. . . unanimi I. I. Statuum et Ordinum voto determinatum est: quatenus Scholarum Nationalium Magistri a continuanda a modo imposterum moderne praescripta docendi norma illico inhibeantur, atque ad amplectendam et introducendam omnibus in rebus priorem salutarem methodum efficacissime admoneantur. . .”

⁷² *Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Válogatott művei*. I. Bp., 1960. 120.

– írja Kazinczy Ferenc 1790. augusztus 21-én Aranka Györgynek –, hogy sine strepitu (feltűnés nélkül – Sz. I.) tartson Gyűlést, és tsinálja meg a Districtualisok Gravamenjeit (sérelemeit – Sz. I.)”.⁷³

II. Lipót addig is, míg a törvényhozás a köznevelésről nem intézkedik, a Ratio Educationist visszahelyezte jogaiba.⁷⁴ „1790-ik esztendőben országszerte mindenek azon állapotban, melyben boldog emlékezetű Királyné Asszonyunk Mária Theresia üdejében voltak, – írják a jászberényiek –, vissza helyeztetvén, midőn itt, s amott s majd nem mindenütt az egész Országban nem tsak az úgy nevezett mixta Scholák („közös iskolák” – Sz. I.), hanem maguk az Nemzeti Oskolák is az Magistratusoknak hatalmával el töröltetnének”.⁷⁵ Az új uralkodó megszüntette a norma szerint való módszer kötelező voltát is, Felbiger, a híres iskolareformáló nevéhez fűződő ún. sagani módszert, és a tanítóktól nem követelte meg a tanítóképző elvégzését. A tanítóképzés intézményes megoldására ekkor az ún. normális iskolák szolgáltak.⁷⁶ Eltörölte a gyerekeit iskolába nem járató szülők 20 krajcáros büntetését.

A német nyelvre vonatkozó rendelkezések nyomán támadt felzúdulás lecsillapítására kimondta: nem akarja akadályozni semmilyen hazai nyelv tanítását az elemi iskolákban, de hasznosnak tartja, ha a városokban és nagyobb mezővárosokban az elemi iskolákban módot nyújtanak a német nyelv tanulására. Ezzel hivatalosan is helyreállott az elemi iskolákban a nemzeti nyelveken folyó tanítás, amit a gyakorlatban II. József rendelete nem is tudott megszüntetni.⁷⁷

Az 1790/91. évi országgyűlés, ahol a nemesi reformerek ragadták magukhoz a vezetést, eddig soha nem tapasztalt pezsgő szellemi élet légkörében folyt le.⁷⁸ Röpiratok százai vetették fel a nemzeti élet minden fontosabb kérdését, így többek között a népoktatás

⁷³ Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése. II. Bp., 1891. 99. Kazinczy Aranka Györgynek. Regmetz, 1790. aug. 21.

⁷⁴ Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600–1800). Bp., 1927. 387.

⁷⁵ Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 97. Nr. 573. De nationalibus Scholis mixtae Religionis. 1791. márc. 6.

⁷⁶ Oltványi Pál: A népoktatási ügy Magyarországon. Szeged, 1884. 8.; Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 13–14.; Egri érseki levéltár, Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 97. Nr. 573. Districtus Nagy-Kállóviensi. „Quia docendi methodus in scholis nationalibus sic est comparata, ut si quae proles aliquot diebus ob infirmitatem, vel alia de causa a scholis absint, defectum vix amplius supplebilem pati debeant”; Uo. In Districtu Szolnok-Hevesiensi. „... multis inutilibus materiis condiscendis oneratur memoria puerorum, partim quod literas noscere, conjugere et legere juxta normam non e libro, sed e tabula discant, indeque scriptor potius character, quam Typi ideam acquirant”; Scherer Ferenc: Gyula város története. I. Gyula, 1938. 331–333. Magyar- és Németgyula előljárói azzal indokolták 1792-ben a norma szerint való tanítás megváltoztatását, hogy a gyermekeket egyszerűen tanították a magyar és a német nyelvre, két-három év alatt még olvasni sem tanultak meg.

⁷⁷ Felhő Ibolya–Vörös Antal i. m. Bp., 1961. 280.

⁷⁸ 1790–91. XV. tc. szövege: „Cum Salus Reipublicae ab educatione Juventutis plurimum dependeat, hinc annuente sua Maestate Regia Status et ordines decreverunt, ut Deputatio Regnicolaris Systema generalium Principiorum nationalis educationis et Libertatis proeli elaboratura, ac tandem opus tale comitiis Regni post revisionem et Aprobationem in Leges Regni referendum praesentatura, salvis juribus Regiis denominetur”. Corpus Juris Hungarici 1740–1835. Bp., 1901. 162–163.

hiányos voltát is.⁷⁹ A haladást és felekezeti békét kívánók a II. József által szorgalmazott „vegyes iskolák” (scholae mixtae) mellett álltak és félték megszüntetésük káros hatásától.⁸⁰ Mások viszont a püspökök felügyelete alá akarták a közös iskolákat visszahelyeztetni.⁸¹

II. Lipót megszüntette a közös iskolákat. „Mindazonáltal, mi azokat nagy részben csak úgy nézhetjük, — írja Szabó János 1817-ben —, mint a maga virágjában lehullott gyümölcsöt; elmúltak azok a bölts intézetek, szerzőjük halálával, és már most, csak kevés nyomait lehet annak látni, a mit akkor, oly nagy buzgósággal kezdettek volt el, Hazánk boldogítói.”⁸²

A protestánsok erőteljes követelésére az 1791. évi vallásügyi törvény írásba foglalta iskoláik teljes függetlenségének biztosítását, iskoláik feletti korlátlan rendelkezési jogukat.⁸³ Biztosította a protestánsok részére azt a jogot, hogy „az ország törvényes hatóságai által gyakorlandó felügyeleti jog épségben tartása mellett különféle fokozatú iskolákat állíthassanak, azok igazgatóit és felügyelőit saját kebelükből választhassák és a tantervet megállapíthassák”.⁸⁴

Az országgyűlés kebeléből kiküldött művelődésügyi regnicolaris bizottság Ürményi József elnökletével 1791–93-ban kidolgozta közoktatási javaslatait, melyek számos haladó elvet tartalmaztak. E javaslatok foglalkoztak az elemi iskolák kérdéseivel is. De a bizottság munkálatainak törvényerőre emelkedését évről-évre mindinkább hátráltatta a francia forradalom által megfélemlített bécsi udvari körök ragaszkodása ahhoz az elvhez, hogy a közoktatás rendezése királyi jog.⁸⁵

A magyar jakobinusok célkitűzéseinek művelődéspolitikai követelései között szerepelt, hogy a népet ne csupán az írás-olvasásra tanítsák meg, hanem felvilágosítását, a vakhittól való megszabadítását is szorgalmazzák.⁸⁶ De a magyar köznemesség, megrémülve a francia forradalom fejleményeitől és a jakobinus mozgalomtól, visszalépett a nemzeti küzdelem porondjáról. A Habsburgok ellen irányuló széles függetlenségi harc lehetősége egyidőre szétfoszlott, s létrejött a reakcióba fordult feudális abszolutizmusnak és a magyar feudális nemességnek ellenforradalmi szövetsége.⁸⁷

⁷⁹ Szatsvay Sándor: Hazafiak tüköre. Magyarok! aki jól köt, jól old. Pest-Buda-Kassa, 1790. 9.; Vályi András: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest, 1791.; Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés. I–II. Bp., 1907.

⁸⁰ Szatsvay Sándor i. m. Pest-Buda-Kassa, 1790. 10. „Azonban mihelyt az iskolák elegyítése ellenzést szenved, azonnal csökkeni fog a terjedni kezdett felebaráti szeretet: hideg erőtett tettetés, vonakodó tartózkodás, tőrsönkődések fogják akadályoztatni, emészteni társalkodó életünket”; Némedi Lajos: A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben. Különnyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 256. sz. Eger, 1962. 213., 249–251.

⁸¹ Concha Győző: A kilencvenes évek reformszmái és előzményei. Bp., 1885. 74.

⁸² Szabó János i. m. Pest, 1817. 9.

⁸³ Mályusz Elemér i. m. Bp., 1939. 560.

⁸⁴ Vö. Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, 1932. 15.

⁸⁵ Fihácz Ernő: Az újkori nevelés története (1600–1800). Bp., 1927. 391.; Ravasz János–Felkai László–Bellér Béla–Simon Gyula i. m. Bp., 1960. 55–56.

⁸⁶ Uo. 56.

⁸⁷ Kató István: A magyar jakobinus mozgalom. A történettudomány kérdései, 10. sz. Bp., 1951. 15.; Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 33–35.; Vágvölgyi Tibor: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968. 56–86.